

որ այդ տօնը նպաստում էր առանձին շուքով հանդէս բերելու ժամանակակից դաւաճանական վէճերի գլխաւոր խնդիրը մարդեղութեան ու խորհուրդը: Բայց մեր եկեղեցին նախնական սովորութեան հետեւելով ոչ միայն իւր հարադատ և աւանդապահ լինելըն է ցոյց տալիս, այլ շարունակում է պահպանել այն խորհրդաւոր կապը, որ կայ Քրիստոսի ու ինչպէս և Մկրտութեան իբրեւ մեր փրկի կրկնակի յայտնութեան մէջ, և շատ աւելի վսեմ է, քան հեթանոսական գաղափարներից վերցուած որեւէ խորհուրդ:

Մեր հրատարակած քաղաքացիական արտագրուել է Մայր աթոռի մատենադարանի «Թղթոց գիրք» կոչուած մի ձեռագրից*, որի գրելը «հէք Մաթէոս» ամէն ինչպէս ինքն յիշատակարանի մէջ ասում է, սկսել է իւր գործը Պէն թիւ 1-ին և վերջացրել 2-ին: Այս կարեւոր և բաւական ստուար ձեռագիրը պարունակում է իւր մէջ մի շարք ուշադրութեան արժանի դաւանարանական գրուածներ և ի թիւս նոցա մի քանի այսպիսի վկայութեանց ժողովածուներ: Արմենը կաշխատենք հետզհետէ հրատարակել: Միջոց չունենալով ներկայ հրատարակութեան բոլոր հատուածների արժէքը մի առ մի մանրամասն որոշելու մենք կ'իշենք միայն, որ նորանից երկուսը (ամենահինները եթէ վաւերական լինէին) տպուած են արդէն Պիտրա ծիրանաւորի ժողովածուների մէջ: Բայց ներկայացնում են այստեղ մի քանի տարբեր և ոչ անհետաքրքիր ընթերցուածներ (օր. և ար. փոխանակ և տրեւիս): Այցանից արդ. դարու նշանաւոր գիտնական և Հռոմի հակաթոռ եպիսկոպոս (թէ և իբրեւ նահատակ սրբոց կարգը դասուած) Հիպոլիտ եպիսկոպոսին է ընծայուում բայց անհարադատ է անշուշտ**, ք. ք. որ հաւանականաբար նոյնպէս անհարադատ է, վերագրուել է Բ. դարու փոքր Ասիայ ամենանշանաւոր եկեղեցականներից և իբրեւ փիլիսոփայ քրիստոնէութեան այսի ընկնող ջատագովներից մէկին՝ Սարգէսի Մելիտոս եպիսկոպոսին: Վիպրիանոս եպիսկոպոսի անունով յիշուած վկայութիւնն էլ առանձին ուշադրութեան

արժանի կ'լինէր, եթէ նորա հեղինակը Գ. դարու կարթագենի նշանաւոր Վիպրիանոս եպ. ը համարուէր: Բայց սա երեւի այն Անկիւրիոյ Վիպրիանոս եպ. ն է, որի անունով մի «Պորփուրեան ձագ» կայ պահուած մեր ձեռագիրներում*: Հետաքրքիր էր նոյնպէս իմանալ, թէ ով է այն Սահակի Աֆրեմ՝ տնորի վարդապետը, որ գիտէ այնպէս ուղիղ գեկա. 25-ի տօնի ծագումը որոշել: Բայց ամենահետաքրքիր և մանրաքնին հետադարձութեան արժանի խնդիրն այստեղ այն կէտըն է, որ ակնարկում է կոմիտաս կաթողիկոսին վերագրուած հարցաքննութեան և Ստեփաննոս Սիւնեցու Անտիոքի պատրիարքին ուղղած թղթի մէջ: Եթէ վերջինս Բ. դարում էր ապրում, ** միթէ նորա ժամանակ հայերը զեռ Աւետեաց առանձին տօն չէին կատարում և միթէ ցարթիւնը կամ Աւետումը ապրելի 6-ին էին սեղի ունեցած համարում որ այդ երկու տօների խորհուրդը միացնել կարելի լինէր:

ՌՈՒՍԸՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԸՄՈՒԼԻ ՑԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԿԱՏՄԱՐԸ.

Ռուսաց եկեղեց. Համբաւարեք թերթի 1895 թ. 51—52 համարում մի նոր յօդուած է լոյս տեսել «Հայոց եկեղեցու օրթոդոքսութեան հետ ունեցած յարաբերութեան հարցի» նկատմամբ վերնագրով, որի նպատակն է լրացնել անցեալ թուական «Արարտի» յուլիսամսուայ համարի մէջ նոյն թերթից բերուած յօդուածի իմաստը: Կոչուող հեղինակը Հռոմի պապի ներկայումս եկեղեցիներ միացնելու մասին գործ գրած եռանգուն ջանքերը իբրեւ նշան ընդունելով, «որ այդ հարցը վճռելու կարիքը բաւականաչափ հասունացել է քրիստոնէական աշխարհի դիտակցութեան մէջ», և ինչպէս և ինչպէս է համարում չգրադուել այդպիսի ժամանակակից հարցերով և առանձին ուշադրութիւն չգործնել, ի թիւս այն եկեղեցիների, որոնք նորա կարծիքով «ամբողջ դարերի ընթացքում օրթոդոքս եկեղեցու մարմնի անբաժան անդամներն են եղել», մասնաւորապէս Հայոց եկեղեցու վերայ, առանց ի հարկ է բացատրութիւն տալու թէ արդեօք քրիստոնէական աշխարհի զգացած միութեան կարիքին ուղիղ արտայայտութիւն են այնպիսի ջանքերը, որպիսին Հռոմի քահանայապետն է անում, և թէ ինքն այդ

* Այս հեղինակի բոլոր գրուածները մի նոր հրատարակութիւն է պատրաստուում Բոնդե և Հ. Ախենկո Նրիտասարդ գիտնականների ձեռքով, որոնց համար առիթ է մ ունեցել հայերէն տպուած այս եւ մի քանի ուրիշ հատուածներ կրկին թարգմանել:

** Գէորգեան ժողովածուի հ. 95. էջ 151 շջ. — 155:

* Հարանալեւան — Թարգմանութիւնը. 1889. եր. 502.

** Նոյն — Հայկական հին Դարութիւն 1886. եր. 47 չ.

կարիքն զգալով տրամադիր կարող էր լինել իւր եկեղեցու կողմից նաեւ այս վերջինին բարեկամութեան ձեռք մեկնելու: Նա իւր բոլոր խափ և թիւր եղբակացութիւնները հանում է նոյն իսկ այն պատմականօրէն բոլորովին անհիմն ենթադրութիւնից, թէ Հայոց եկեղեցին երբեմն օրթոդոքս եկեղեցւոյ մի մասն է կազմել և յետոյ է բաժանուել նորանից, Երբ Հայաստանեայց ս. եկեղեցին Յ տիեզերական ժողովներէ կանոններն ընդունեց, ոչ օրթոդոքս եկեղեցի կար և ոչ կաթողիկոս այլ մի ընդհանրական եկեղեցի, մի առաքելաշաւիղ քրիստոնէութիւն. ամէն տեղ ուր աւետարանը տարածուում էր, յառաջ էր գալիս մի նոր համայնք, տեղական պայմաններէ համեմատ կազմակերպութեամբ և այն իրրեւ անդամ այն մեծ համայնքի, այն գաղափարական մարմնի, որի գլուխն է Քրիստոս: Այն բոլոր համայնքները, որոնք հոռովմեական ընդարձակածաւալ պետութեան սահմանների մէջ էին գտնուում ստիպուած էին բնականաբար այդ պետութեան օրէնքներին հպատակել և արտաքին կազմակերպութեամբ ևս իրար համակերպելով յառաջ բերել հետզհետէ օրինական կապերով կապուած մի նոյն միութիւն, մի պետական եկեղեցի և որովհետեւ այդ եկեղեցին իւր մէջ ամփոփում էր քրիստոնէութեան մեծագոյն մասը, նորա մէջ զարգացած կեանքը իւր ազդեցութիւնը պէտք է գործէր անշուշտ գերսրը գտնուած համայնքների վերայ ևս: Մեր ունեցած տեղեկութիւնները այդ նախնական ժամանակներում Հայոց եկեղեցու ունեցած կազմակերպութեան մասին այնքան չնչին են և այնքան մութ, որ դժուար կ'լինէր մի որոշ գաղափար կազմել: Բայց այսօր քանը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այստեղ էլ քրիստոնէութիւնը մի ուրիշ պետութեան օրէնքների համակերպելով մի առանձին պետական եկեղեցի պէտք է յառաջ բերէր: Քանի դեռ ընդհանրական եկեղեցու գաղափարը կար և նորան զբաղեցնողը բուն կրօնական խնդիրներ, քրիստոնէական վարդապետութեան գծաւորմունքի կէտերն էին, կեդրոնում կայացած վճիռները ընդունում էին բոլոր կողմերում, իրրեւ ուղիղ թեւադրութիւն այն հոգու, որ կառավարում էր աներեւութապէս մի ընդհանրական տիեզերական եկեղեցին: Բայց երբ հրեւոմեական պետութեան հետ եկեղեցին ևս արտաքուստ մասերի բաժանուեցաւ՝ յառաջ եկան տեղական շահեր, տեղական խնդիրներ, որոնք յօգուտ մի կամ միւս մասի էին վճռուում և դուրսը գլուխուած քրիստոնէայ համայնքներին չէին էլ հետաքրքրում: Ուստի սորա բնականաբար պարտաւոր չհամարեցին իրենց այդ վճիռներն ընդունել, մանաւանդ

երբ տեսնում էին, որ նորա յայտնի կերպով հակառակ են իրենց կրօնական համոզումներին. և այսպէս հետզհետէ խզեցին իրենց յարաբերութիւնը նոցա հետ, — և ստեղծարար եթէ մինչև իսկ օրթոդոքս եկեղեցին կաթողիկականից բաժանուած համարենք կամ հակառակ, նորա համար, որ մի ընդհանուր քաղաքական իշխանութեան ներքոյ միացած են եղել նորա երբեմն, չենք կարող նոյնն ընդունել նաեւ Հայոց եկեղեցւոյ նկատմամբ, որովհետեւ այդ մարմնի անդամը նա երբեք չէ եղել. եթէ վերջինս մի մայր ունի, այդ յամենայն դէպս Քրիստոսի գաղափարական եկեղեցին կամ մինչև Ն. դար իւր միութիւնը ճանաչող և պահպանող ընդհանրական եկեղեցին է և ոչ երբեք արդի օրթոդոքս եկեղեցին, որ ինքն ևս ընդհակառակն նոյնպիսի մի դուստր է և ոչ մայր, ինչպէս պնդում է յիշեալ յօդուածագիրը:

Միանգամ յայսպիսի մի պատմականօրէն և տրամաբանօրէն սխալ տեսութիւն իրրեւ հիմք ընդունելով, նա գորա համապատասխան և ամենապարզամիտ ու տարօրինակ եղբակացութիւններ է հանում: Նորա կարծիքով «եթէ մի եկեղեցի (ինչպէս հայկականը) չէ ընդունում ամբողջ չորս տիեզերական ժողովներ, որոնք մեծ կարեւորութիւն ունեցող (?) դաւանաբանական որոշումներ են մշակել, դարձնելով նոցա օրթոդոքս դաւանաբանութեան անանջատելի մի բաժինը՝ կնշանակէ նա օտար է բոլորովին ուղղափառութեան, հերետիկոսական եկեղեցի է, ոչ մի ընդհանուր բան նոցա մէջ լինել չի կարող, ինչպէս չի կարող լինել ընդհանուր բան լոյսի և խաւարի մէջ, Ընշուշտ ամէն մի ուշիմ ընթերցող այս խօսքերը կարգաւոր պէտք է ակամայ հարցնէ. ուրեմն մինչև Ն. դար ապրող քրիստոնէութիւնն էլ, որ այդ ժողովների որոշումները չէր ճանաչում և որի հաւատարիմ հետևող լինելու պարծանքն ունի Հայաստանեայց ս. եկեղեցին, հերետիկոսական է և այնքան տարբեր արդի օրթոդոքսութիւնից, որքան խաւարը լոյսից, Յօդուածագիրը այդ հետևութեան մասին ի հարկէ չէ մտածում: Նա Հայոց եկեղեցին ևս առ երեւոյթ միայն հերետիկոսական է համարում, թէ և ընդունում է, որ նորան հերետիկոս անուանող յոյն եկեղեցականները, ինչպէս և Ռուսաց Վիպրիանոս մետրապոլիտը, որի համար «Հայկական աղանդը ամենավատթար աղանդն է, ուստի և արժան չէ օրթոդոքս շինականին որևէ հաղորդակցութիւն ունենալ նոցա հետ և ոչ իսկ տօներին» — իրենց հիմունքներն ունենին այդպիսի խիստ խօսքեր գործածելու համար: Նա կարծում է այնուամենայնիւ, թէ երկու եկեղեցիների

ազգակցութիւնն այնքան մեծ է բաժանող կողմերի համեմատութեամբ, որ լրջօրէն կարելի է նոցա միացման մասին մտածել, ինչպէս և պատմութեան ընթացքում միշտ մտածողներ եղել են, և այդ միտքը իւր ամենազօրեղ արտայայտութիւնն է գտել Յունաց Միքայէլ Կոմնենոս կայսեր օրով, եւ ահա յօդուածագիրը մէջ է բերում Յունաց կողմից այս առթիւ հայերին եղած ինն առաջարկութիւնները, որպէս զի ցոյց տայ, թէ ինչպէս են վերաբերուել նոցա այն ժամանակուայ հայերը։—Թողնելով առայժմ այն թիւր հայեացքը, որ նա ունի Թ.Բ. դարում ծագած միութեան խնդրի մասին, մենք մէջ կրերենք նախ յիշեալ առաջարկութիւնները, * որպէս զի երևի, թէ որքան իրաւացի են կամ իրաւացի կարող են լինել առհասարակ այդպիսի առաջարկութիւնները, և թէ ինչ չափով են նոքա «պարզում» Հայոց եկեղեցու մոլորութիւնները։

Ա) «Նշովեցէք զաստիճան զմի բնութիւն ի Քրիստոս, զԵւտիքեան և զԴեոսկորոս և զՏիմոթէոս զԿուղլն և զամենայն համախոհս նոցին»։—Սորան Տարսոնի ժողովականները պատասխանում են, թէ Եւտիքէսին վաղուց արդէն Հայոց եկեղեցին նշովել է, իսկ միւսներին նշովելու պատճառ չէ գտնում, քանի որ նոցա եւտիքեան լինելը ոչնչով չէ ապացուցուած և նոյն իսկ Յունաց հայրերը նոցա նշովելու հարկ չեն տեսել, Յիրաւի, ինչպէս յայտնի է, նոյն իսկ Քաղկեդոնի ժողովը Դիոսկորոսին և նորա հետեւողներին դատապարտելով՝ քաջուեցաւ նորան մոլորութեանը ներքին համար մեղադրել, որովհետեւ նա նոր վարդապետութիւն չէր քարոզում, այլ պնդում էր, թէ ինքն հետեւող է միայն իւր նախորդ Կիւրեղ Աղքատադարացու ուղիղ վարդապետութեան, որից հակառակորդները շեղուում են, Ինչքան անարդար էր ուրեմն պահանջել հայերից բանադրելու մի եկեղեցականի, որից նոքա ոչինչ չէին տեսել, որին հետո մի երկրում իրաւացի կամ անիրաւացի կերպով դատապարտել էին քաղաքական ինչ որ հաշիւների համար։

Բ) «Եւ զի խոստովանիցէք զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի որդի մի դէմ մի Քրիստոս, մի Տէր, մի անձնաւորութիւն անորիշ, անփոփոխ, անայլելի, անշփոթ, Ո՛չ այլ զՈրդին Աստուծոյ և այլ զորդի մարդոյ, Բնութիւնս երկուս զմինն խոստովանել Աստուած և մարդ և երկուս բնութիւնս զնոյն և մի-Քրիստոս, ունելով երկուս ներդրածութիւնս բնական՝ աստուածային և մարդկային, ո՛չ հակառակք միմեանց, այլ ընթանայ մարդոյն կամաւն զինի Աստուծոյ կամաց»։—Աւերոյիշեալ Արարատ 1895 թ. յուլիս համարի յօդ-

ուածի մասին մեր արած նկատողութեան մէջ մենք արդէն համառօտակի պարզել ենք այս խնդրի էութիւնը և աւելորդ ենք համարում կրկնել, Ուրիշների համար դուցէ այդ պարզ է, բայց ո՛չ մեր հայրերի համար ըմբռնելի է եղել և ո՛չ մեզ համար կարող է երբեք լինել՝ մի Քրիստոս, որ երկու բնութիւնս մանաւանդ թէ երկու ներդրածութիւն և երկու կամք ունի։

Գ) «Եւ կամիմք զի ասիցէք զերեք սրբաւացութիւնս բացի խաչեցելոյն և բաց յեկեղեցիս—Այս պահանջը դնողները շատ լաւ գիտէին ի հարկ է, որ Հայերն այստեղ «ս. Աստուած» ասելով ո՛չ թէ երրորդութիւնն էին հասկանում կամ աստուածութիւնը չարաբարի համարում, այլ թէ, ինչպէս մեր հայրերը շատ անգամ բացատրել էին, նոքա Պօղոս առաքելի յիշած պարծախն էին (Գաղ. 6, 14. Ա. Կորնթ. Բ. 8) արտայայտում դորանով՝ անմահ Խաչեցեային ուղղում իւրեանց ջերմագին աղօթքը, որ իւր աստուածային բնութեամբ հանդերձ խաչի անարգական մահ յանձն առաւ մարդոց փրկութեան համար, եթէ այնուամենայնիւ այս պահանջը դնում էին, այդ նորա համար էր անշուշտ, որ Յունաց տեսակէտով նոցա հետ միանալու համար նոցա պէտք էր հետեւել անպատճառ ուղիղ լինելը նոցա ընդունածը թէ սխալ, Այդ տեսակէտին աւելի պարզ երևում է յաջորդ առաջարկութիւնից։

Դ) «Տօնեցիք և զտօնս ընդ հոռմս, այս է՝ զԱւետեացն ի Ի.Մ. մարտի և զԾնունդն ի Ի.Մ. գեկտեմբերի. զԹլխատութիւնս ի Ա. յունուարի, և զՄկրտութիւնս ի Ձ. զՏեառնդաւաճն յ Բ. փետրուարի, և զՍրբուհւոյ Աստուածածնի և զԿարապետի և զառաքելոցն»։—Արարատի ներկայ համարում Յայտնութեան տօնի մասին տուած տեղեկութիւններից ընթերցողը կարող է տեսնել, թէ որ եկեղեցւոյ տօների համակարգութիւնը աւելի հին է, ո՞վ ումինից աւելի իրաւունք ունի պահանջելու (եթէ միայն այդպիսի պահանջ կարելի լինէր դնել), որ նախնական ուղիղ աւանդութիւնը վերանորոգէ։

Ե) «Եւ զի առնիցէք զմիւսոնն ի պտղոյ ծառոց»։—Աւելորդ է աւել, թէ որքան անտեղի պէտք է համարուէր այսպիսի մի առաջարկութիւն, եթէ եկեղեցիների միութիւն թելագործող զուտ կրօնական զգացումները լինէին։

Ձ) «Եւ զի առնիցէք զաստուածային հաղորդութիւնս խմորուն հացիւ և գինեաւ և ջրով»։—Մեր յօդուածագիրը այստեղ ծանօթութիւն է դրնում։ «Հայոց եկեղեցին գործ է ածում բազարջ հաց և անխառն գինի՝ միաբնակութեան անյայտնի ձգտումով»։ Բարեբաղդաբար, ինչպէս յայտնի է,

* Փարիզի Ազգային մատենադարանի օտ. 78 ձեռագրից, որ նոցա մէջ են բերուած Տարսոնի ժողովի պատասխաններով մէկտեղ։

կաթուղիի եկեղեցին ևս բազարը հաց է գործածում և թէ ոչ անխառն գինի միթէ նա ևս միարնակութեան հետեցող է:

Է.) «Եւ զի կացցեն ամենայն քրիստոնեայքն՝ քահանայքն և ժողովրդականք՝ ի ներքս յեկեղեցւոջն՝ յորժամ կատարիցի աստուածային պատարագը՝ բաց յայնոցիկ զոր արգելուն կանոնք յազագըս ապաշխարութեան. նոյնպէս և յայլ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ» — Դորան Տարսնի ժողովը պատասխանում է. «ըստ այսմ մասին յանգանելն ոչ եկեղեցւոյ եղև՝ այլ յաղագս տարադրելոյ ազգիս ի հայրենի աշխարհէն և յեկեղեցւոյն և պանդուխտ գողով ի մէջ ձեր՝ ոչ հաղորդս ընկալայք սիրով՝ որպէս իրաւացի էր՝ այլ փակեցիք ընդդէմ մեր զգրուան եկեղեցեաց ձերոց՝ և մեզ անկար եղև ի պանդխտութեանս բաւական ժողովրդոցս եկեղեցիս չինել. ուստի յառաջացեալ աւանդութեանս յաղքատութենէն՝ որպէս զօրէնս եղև» Արդեօք ուղիղ է այդ բացատրութիւնը՝ թէ դուք է անոնք ինքնակամ քրիստոնէութեան հետ* և նորա հաւատարիմ աւանդապահութեան նշաններէց մէկն է՝ այդ դեռ պատմական հետադատութեան խնդիր է: Յամենայն դէպս այդ սովորութիւնը իրեւ ժամանակի բերմունք վերացուած լինելով՝ հարցի առարկայ չէ այլևս՝ և միանգամայն մոացածին է մեր յօդուածագրի այն նկատողութիւնը՝ իրեւ բացատրութիւն՝ թէ «Հայոց եկեղեցին Հին Առաքարանի ոգով (?) աշխատել է հեռու պահել ժողովրդին տաճարի սրբութիւնից»։ Պէտք չէ մոռնալ՝ որ խօսքն ամենաժողովրդական եկեղեցւոյ մասին է:

Ը.) «Եւ զի ընդունիցիք զԳ. զԵ. և զԶ. և զԷ. տիեզերական ժողովսն» — Այս առաջարկութիւնը կապ ունի բնութեան խնդրի հետ՝ որով զբաղուել են Գ. Ե. և Զ. ժողովները և ուրեմն ընդունուել կարող էր միայն այն ժամանակ՝ երբ հայերն իրենց եկեղեցւոյ բոլոր անցեալը մոռնալին և իրենց հաւատոյ հիմք դարձնէին այնպիսի վիճաբանական խնդիրներ՝ որ բոլորովին օտար գաղափարների տէր մարդիկ՝ օտար պայմանների և քաղաքական ազդեցութեան ներքոյ վճռել են աշխատել և նոցա կրօնական կեանքի հետ ոչ մի առնչութիւն չունին:

Թ.) «Եւ զի ընդունիցիք զառաքարկութիւն

կաթուղիկոսին միայն ի թագաւորէն Հոռոմոց» — Այս խնդիրը՝ որ մեզ համար այսօր այլ ևս նշանակութիւն չունի՝ Տարսնի ժողովականների հայեացքով՝ «պարունակող է ամենայն նախակարգեալ կարգաց զլիոցն»։ Ժամանակակից Հայոց կաթուղիկոսը Գրիգոր Տղայնի՝ դուք է մասամբ այն թիւր հայեացքի ազդեցութեան ներքոյ՝ թէ իսկական պատրիարքութիւն չորս աւետարանիչների աթոռներն են միայն՝ և մասամբ նուիրապետական ձեռնադրութեամբ՝ ցանկանում էր՝ որ Յունաց կայսրը նորան Անտիոքի պատրիարք ճանաչէ և այդ պատրիարքութեան թեմերը նորա իշխանութեան ներքոյ դնէ: Եւ եթէ միութիւնը չկայացաւ՝ դորա պատճառն այն չէ միայն ինչպէս մեր յօդուածագիրը և ինչպէս շատերը կարծում են՝ որ Հայոց պահպանողական կուսակցութիւնը զօրեղ ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ՝ այլ առաւել այն՝ որ ազատամիտ հայերն էլ այսպիսի ծանրակշիռ պայմաններ ունէին և տրամադիր չէին երբէք ամէն ինչ տալ առանց մի բան ստանալու: Իսկ նոցա՝ գործը այնպիսի եկեղեցւոյ հետ էր՝ որ նոյն իսկ յօդուածագրի և ըկրորդական՝ ծիսական անուանած խնդիրներին աւելի պակաս նշանակութիւն չէ տալիս քան է՝ — — — — — և ուէ զի ջում անելու ցանկութիւն չունէր՝ նորա պահանջն էր պարզապէս՝ որ Հայոց եկեղեցին իւր բոլոր ինքնուրոյնութիւնը կորցնէ և յունաց հպատակէ՝ նոցա շաւղով՝ նոցա օրէնքով ընթանայ և Շնորհալին՝ Գրիգոր Տղայնի՝ Լամբրոնացին՝ ինչքան էլ ընդարձակ հայեացքների տէր անձիք լինէին՝ հենց նորա համար՝ որ նոցա «աստուածաբանական զարգացումն և ազնիւ ձգտումներ» չէին պակասում անկարող էին այդպիսի պահանջներ ընդունելով իրենց եկեղեցուն դաւաճանել: Մենք արդարեւ պարծենալ կարող ենք այդ հայրերի ազատ հայեացքներովն՝ աստուածաբանական հմտութեամբ և ազնիւ ձգտումներով՝ բայց արդեօք յունաց հայեացքները՝ հմտութիւնն ու ձգտումները դոցա համապատասխան էին՝ արդեօք այն Լամբրոնացին՝ որ այնպէս ոգևորում է յոյն եկեղեցու հայրերով և իւր սահմանափակ զարգացման տէր ազգակիցների մասին արհամարհանքով էր խօսում՝ գտաւ Կ. Պօլսոյ մէջ իւր երևակայածը՝ երբ նորան դեսպանութեամբ այնտեղ ուղարկեցին:

Իզուր է ուրեմն յարգելի յօդուածագիրը կարծում թէ մեր եկեղեցին զուրկ է «գաւառաբանական հաստատամտութիւնից և հետեղականութիւնից»։ Եթէ նա իր որդիներին թոյլ է տուել աւելի արձակ կրօնական հայեացքներ ունենալ՝ քան այդ կարելի է օրթոդոքս եկեղեցու սահմաններում:

* Ինչպէս յայտնի է առաջին դարերում մկրտութեան պատրաստողները ևս ապաշխարողները, որոնք համայնքի մի աջքն ընկնող մասն էին կազմում, իրաւունք չունէին ներկայ լինել ս. պատարագին եւ դուրսը կանգնած պիտի աւօթէին: Դուք սոցա համար են նաեւ մեր շատ հին եկեղեցիներին կից շինած գաւթեղերը:

և երկրորդական խնդիրների մէջ երբեմն կարծիքներ տարբերութիւն իսկ ցոյց տալ՝ այդ արդէն նորա աղատ ոգու հետեւն էլ Իսկ իւր հաստատամտութիւնը նա ապացուցելէ նորանով որ ամէն հալածանքի և բռնութեան դէմ պահպանել է իւր նախնի աւանդութիւնները և ոչ մի գիծ չէ շեղուել իրեն առաջնորդող կրօնական սկզբունքներից, Մեզ անյայտ է. որտեղից գտաւ յօգուածագիրը, թէ մեր եպիսկոպոսների ձեռնադրութեան միջոցին պահանջուում է ընդունել 7 տիեզերական ժողովները, քանի որ մեր մաշտոցի մէջ պարզ կերպով սասած է. * «Աշակերտիս Նիկիոյ ս. ժողովոյն երեք հարիւր ութսուտասն հայրապետացն, Առաքանդնուպոլսոյ սուրբ ժողովոյն հարիւր յիսուն հայրապետաց և Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկերիւր հայրապետաց», ուրիշ ոչինչ, Այդպէս և տարուայ ո՞ր օրն է արգեօք մեր եկեղեցին ռուսաց Բորիս և Գլէր սուրբ իշխանների տօնը կատարում — թէպէտ Հայոց եկեղեցւոյ ոգուն հակառակ մի գործ չէր լինի այդ, որովհետեւ նա ոչ մի եկեղեցի հերետիկոսական չհամարելով և իւր գիրկը գիմոզ քրիստոնեաներին սովոր չլինելով կրկին անգամ մկրտել՝ ընդունում է անշուշտ, որ եթէ նոցա մէջ մի անձն առաքինական մեծամեծ գործեր է կատարել կամ Քրիստոսի սուրբ անուան համար նահատակուել, յարգելի և յիշատակելի կարող է լինել բոլոր քրիստոնեաների համար անխտիր:

Այսպիսի տեսակետներ ունենալը նորա հետեւանքն էլ չէ, որ մեր եկեղեցին և տիեզերական համարուած ժողովները չընդունելով, ըստ յօդուածագրի հետեւ է հանդիսանալով ինչպէս Իւր հաստատութիւնը — իւր ինքնութիւնը մեր եկեղեցին ձեռք է բերել ոչ թէ դաւանաբանական անծայր վէճերի և բնազանցական բնութիւնների մէջ, այլ նահատակութեան ասպարիզում, կաթիլ կաթիլ արիւն թափելով իւր հաւատոյ ճշմարտութիւնների պաշտպանութեան համար, բայց նա ունեցել է նաև իւր ազգային ժողովները, իւր եկեղեցական հայրերը, որոնք նորան հետեւելու համար նոյնն են արել, եթէ ոչ աւելին, ինչ որ օրթոդոքս եկեղեցու համար և տիեզերական ժողովները, Մեր այդ ազգային հայրերի զբաղած շաղիղ մէկ է և ոչ որ Հայոց եկեղեցւոյ անգամ համարուիլ չի կարող, եթէ այդ շաղիղ չէ ընթանում: Ուստի յօդուածագրի օտարոտի կար-

* Մատոց ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի, Ղազարապատ 1876, ճր. 21:

ծիքներից ամենաօտարոտին այն կարծիքն է, թէ Հայոց մէջ ի բնէ երկու կուսակցութիւններ են եղել և մինչև այժմ (?) կան՝ օրենցից մէկը՝ աւելի զարգացած և ընդարձակ հայեացքների տէր, հակամետ է միութիւն հաստատել օրթոդոքս եկեղեցու հետ, միւսը՝ նախնի-հայկական և պահպանողական, որ ամուր պահում է Հայոց եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքները և իւր կողմն ունենալով ժողովուրդին, կարողացել է ամէն անգամ յաջողութեամբ ետ մղել զրսից եկած միութեան ձգտումները:— Ի՞նչուք այդպիսի կուսակցութիւններ կան և յօդուածագրի գիտութեամբ պահպանողական կուսակցութեան պաշտպանած սկզբունքներն այնպէս համապատասխան են Հայոց եկեղեցւոյ ազգային բնաւորութեան, որ մինչև իսկ միութեան կողմնակիցները երբէք չեն համարձակուել նոցա յայտնի կերպով մերժել: Ինչպէ՞ս ուրեմն կարելի է բարեխղճաբար թելադրել որևէ հայի, որ նա դաւաճանէ իւր ինքնութիւնը և անհամապատասխան ընդունէ: Սակայն ամէն մի ժամանակակից եթէ անցեալի մասին սխալուի ևս, ներկայի մասին գոնէ գիտէ, որ այդպիսի կուսակցութիւններ գոյութիւն չունին: Հայոց եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքները և աւանդական սովորութիւններն այնքան պարզ են և մաքուր, այնքան համապատասխան բուն քրիստոնեական և բուն ազգային ոգուն, որ հայ աստուածաբանը ինչքան խորը թափանցէ նոցա մէջ, այնքան աւելի կը սովորէ սիրել և ոգևորուիլ նոցանով, այնքան աւելի հեռու կը լինին նորանից իւրը յօգուտ օտարին զոհելու մտքերը: Ուստի այն դաւանաբանական զարգացումը, որին հասնելով ըստ յօդուածագրի հայերն ինքնաբերաբար լուծած կը լինին միութեան հարցը՝ տեղի կարող է ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ նոքա մոռանան կամ ուրանան իրենց եկեղեցւոյ բոլոր սկզբունքները և տգիտաբար կամ վատաբար հեռանան հայրերի զբաղած շաղից: Յուսով ենք, որ զարգացման այդ աստիճանին մենք երբէք չենք հասնի, քանի ինքնագիտակցութիւն և ճշմարիտ քրիստոնեական հաւատ կայ մեր մէջ: Միութիւն պահանջել մի եկեղեցւոց այն մտքով, որ նա բոլոր առանձնայատկութիւնները թողնէ, իւր ինքնուրոյնութիւնը կորցնէ և ուրիշ կերպարանք ընդունէ՝ նոյն է թէ պահանջել նախ, որ նա մեռցնէ իրեն ոյժ և կազմակերպութիւն տուող ոգին, մեռցնէ իւր դաւանների մէջ ոչ միայն ինքնագիտակցութեան, այլ և բուն քրիստոնեական զգացումը, որովհետեւ ոչ մի հայ իւր եկեղեցին չի թողնի և ուրիշի անդամ չի գրուի, եթէ նա ազգային ինքնագիտակցութիւնը չէ կորցրել կամ

քրիստոնեայ անունը միայն մի անիմատ բառ չէ նորա համար:—Այս արդարեւ մի միութիւնն որ բոլոր եկեղեցիների մէջ հաստատել ցանկալի էր, որի կարիքը գուցէ այժմ աւելի զգալի է քան երբէք, զգալի յատկապէս մեզ հայերիս համար, մի միութիւն, որի շնորհիւ Ամերիկացի քրիստոնէի սիրտը մղկտում է, երբ նորանից հազար մղոններով հեռու գտնուող մի Ասիացի քրիստոնէի զրկանք և նեղութիւն են հասցնում: որ եթէ գոյութիւն ունենար՝ Արևմտ-գնդակից մինչև Աւստրալիոյ կղզիները, Ամերիկայից մինչև Ճափոնիա, ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը սոսկումով ու զայրոյթով ոտքի պէտք է ելնէր: Քրիստոսի անունն պատիւը վերականգնէր՝ երբ տասնեակ հազարներով անմեղ հաւատացեալների նահատակութիւնը լսեց, ոչ մի եկեղեցի անտարբերութեամբ չպէտք է նայէր մի եկեղեցւոյ խաչը պղծուած: Եւ հաղորդութեան կենարար մասունքը ոտքի տակ տրուած տեսնելով, բայց մտածելով, որ այդ խաչը այս կամ այն նիւթից, այս կամ այն ձևով է շինուած, այդ հաղորդութեան խորհուրդի համար խմոր և ջուր չէ գործածուած . . . Հայոց եկեղեցին տառապում է, աւաղ, այդ միութեան զգացումների պահասութիւնից, բայց նորա տառապանքն ամբոյսու բողբոջին հակառակ է և անհաշիւ: Եւ մի ուրիշ միութիւն առաջարկել, որ թելադրութիւն չէ նոյն ոգւոյ:

Կ. Վ.

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ և ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ.

Բողոքական միսիոնի հիմնական և խոշոր սրտալներէց մինն այն է, որ նա իւր ոյժերը փոխանակ բացառապէս ոչ—քրիստոնեայ ազգերի վրայ կենդրոնացնելու, ջանք է անում նաև միւս քրիստոնեայ, բայց ոչ բողոքական, եկեղեցիներին բողոքական դարձնելու: Այսպէս Եւրոպայի լուծերական, կալուախական եկեղեցիները քարոզչներ են զրկում Իտալիայի և Սպանիայի կաթոլիկների մօտ, որպէս նաև բողոքականների, յոյների և հայերի մօտ, որոնք արդէն քրիստոնեաներ են և դաւանում են մի քրիստոնէութիւն, որ շատ աւելի հին է քան բողոքականութիւնը, Ամերիկայի զանազան բողոքական եկեղեցիները—մեծ մասով կալուախական—միսիոնարական եռանդի կողմից գերազանցել են միշտ և գերազանցում են Հին Աշխարհի իրանց դաւանակիցներին, նրանք ոչ միայն բաղմամբ միսիոններ են

հաստատել յիշուած ազգերի մէջ, այլ նաև Եւրոպայի բողոքական, բայց ոչ կալուախական համայնքների մէջ, Այսպէս յառաջ է եկել այն տարօրինակ երևոյթը, որ Ամերիկայի մեթոդիստները և բապտիստները—մկրտողները—փոքրիկ համայնքներ են կազմել զուտ լուծերականներից, որ, այսպիսի մէջ, որոնց անգամներն հարկաւ «գողացուած» են լուծերական եկեղեցիներից:

Բողոքական եկեղեցիների այս ընթացքը հիմնուած է այն համոզմունքի վրայ, թէ «մաքուր վարդապետութիւնը»—pure doctrine—միայն իրանց սեպհականութիւնն է, և հետեւապէս իրանց պարտքն է բոլոր աշխարհի, հեթանոս կամ «անուանական» քրիստոնեայ ժողովուրդներին հաւասարապէս, զուտ ճշմարտութեանը դարձնել:

Թողնենք, որ այս տեսակետը միամիտ և քրիստոնէութեան լայն ոգուն չհամապատասխանող մի տեսակետ է, որովհետև այն ո՞ր եկեղեցին է, որ կարող է ասել, Նո միայն ունիմ բովանդակ ճշմարտութիւնը և միւսները ոչ, —նա մեծապէս վնասել է քրիստոնէական գործի յառաջացմանը, Գիտար չէ երևակայել, թէ որքան յառաջացած կը լինէր Քրիստոսի Աւետարանն աշխարհիս մէջ, եթէ քրիստոնէական տարբեր եկեղեցիների այս հակընդդէմ և թշնամի ոյժերը միացած գործէին, և գործէին միայն ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ, Այս միութեան բացակայութեամբ գլխաւորապէս բացատրուում է այն, որ թէև մօտ երկու հազար տարիներ են անցել այն օրերից, երբ նազարէթի Մարգարէն պատուիրեց իւր աշակերտներին՝ ի մի հօտ գումարելու բոլոր ազգերին, այսօր մարդկութեան մի փոքրիկ մասը միայն քրիստոնեայ է, Ասում ենք «գլխաւորապէս», զի այս հետաքրքրական երևոյթն ուրիշ պատճառներ ևս ունի, որոնց քննութեան մէջ մտնելը այս յօդուածի համետ չընանակից դուրս է:

Բողոքական միսիոնի այս սխալը ոչ մի տեղ այնպէս շօշափելի կերպով երևան չէ եկել, որպէս հայերի մէջ, Եթէ միսիոնարների նպատակն էր զօրացնել քրիստոնէական կեանքը հայերի մէջ, և ոչ թէ իրանց սեպհական եկեղեցիների համար «եկամուտներ» ճարել, ապա նրանք կարող էին աջակցել նոյն իսկ Հայ Եկեղեցու առաջնորդներին՝ յառաջ տանելու քրիստոնէութեան ընդհանուր գործը, Բայց ինչ արին նրանք, Հայոց եկեղեցուց այսպէս թէ այնպէս խլած անգամներից կազմեցին մի նոր եկեղեցի, «Հայ—բողոքական» եկեղեցի, որ աւելի ուղիղ կը լինէր անուանել «ամերիկեան եկեղեցի հայերի մէջ», որովհետև այդ եկեղեցին անուանով միայն հայկական էր, իսկ ոգով և կազմութեամբ՝ ամերիկեան: